

YUQORI QASHQADARYO SHEVASIDA AYRIM
FE'LLARNING LEKSIK SEMANTIK TAHLILI

Egamberdiyeva Mohichehra Ismat qizi

Qarshi davlat universiteti magistiranti

+998885590603

mohichehraegamberdiyeva65@gmail.com

Annotatsiya: bu maqolamiz orqali biz, Qashqadaryo viloyati geografik nomlarining leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilingan. Hamda ayrim shevalarda fe'llarning xususiyati o'rganilgan tahlil qilingan. Etimologik kelib chiqishi, semantik tuzilishi va tarixiy-madaniy konteksti o'rganilgan. Natijalar Qashqadaryo viloyati geografik nomlarining O'rta Osiyo turkiy tillarining tarixiy rivojlanishi va mintaqaning etnolingvistik xususiyatlarini aks ettirishini ko'rsatadi. Maqolada til o'zaro ta'siri natijasida yuzaga kelgan lingvistik hodisalar orqali Qashqadaryo shevalarining lug'aviy boyligi va o'ziga xosligi ochib berilgan. Tadqiqot natijalari shevaga xos leksikani qiyosiy o'rganish, tarixiy tilshunoslik va madaniy aloqalarni yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi va o'rganilishni talab qiladi.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, turkiy til, Qashqadaryo viloyati, leksik-semantik tahlil, geografik nomlar, etimologiya, hudud, semantik guruh, lingvogeografiya.

Abstract: In this article, we analyzed the lexical-semantic features of the geographical names of the Kashkadarya region. We also studied the properties of verbs in some dialects. The etymological origin, semantic structure and historical-cultural context were studied. The results show that the geographical names of the Kashkadarya region reflect the historical development of the

Central Asian Turkic languages and the ethnolinguistic characteristics of the region. The article reveals the lexical richness and uniqueness of the Kashkadarya dialects through linguistic phenomena that arose as a result of language interaction. The results of the study are of great importance in the comparative study of dialect-specific lexis, historical linguistics and cultural ties and require further study.

Keywords: *Linguistics, Turkic language, Kashkadarya region, lexical-semantic analysis, geographical names, etymology, territory, semantic group, linguogeography.*

Аннотация: *В данной статье проанализированы лексико-семантические особенности географических названий Кашкадарьинской области. Также изучены свойства глаголов в некоторых диалектах. Рассмотрены этимологическое происхождение, семантическая структура и историко-культурный контекст. Результаты показывают, что географические названия Кашкадарьинской области отражают историческое развитие центральноазиатских тюркских языков и этнолингвистические особенности региона. Статья раскрывает лексическое богатство и уникальность кашкадарьинских диалектов посредством языковых явлений, возникших в результате языкового взаимодействия. Результаты исследования имеют большое значение для сравнительного изучения диалектоспецифической лексики, историко-лингвистических и культурных связей и требуют дальнейшего изучения.*

Ключевые слова: *Лингвистика, тюркский язык, Кашкадарьинская область, лексико-семантический анализ, географические названия, этимология, территория, семантическая группа, лингвогеография.*

Qashqadaryo viloyati toponimlarining leksik-semantik tahlili hamda fe'llarning nomlanish sinonimiyasini tahlil qilar ekanmiz, ularni bir necha asosiy semantik guruhga ajratish imkonini beradi. Birinchi guruhni tabiiy geografik ob'ektlar xususiyatiga ko'ra nomlanganlar tashkil etadi. Masalan, Dara, Boysun, Kizildaryo, Qoradaryo kabi nomlar suv ob'ektlarining ko'rinishi, rangi yoki boshqa tabiiy belgisira asoslangan. "Dara" komponenti "tor vodiy, jar" ma'nosini anglatadi va tog'li hududlardagi geografik ob'ektlar nomlanishida keng qo'llaniladi. "Qora" va "Qizil" rangsifatlari suvning tashqi ko'rinishi yoki tuproq rangiga ishora qiladi, bu turkiy tillarda toponimik nominatsiyaning keng tarqalgan usulidir. Ikkinchi semantik guruhni o'simlik va hayvonot dunyosiga bog'liq nomlar tashkil etadi: Qashqadaryo, Qarshi, Muborak kabi nomlar mintaqaning tarixiy-siyosiy rivojlanishi bilan bog'liq. "Qarshi" nomi tarixiy manbalarda turlicha talqin qilinadi, lekin ko'pchilik tadqiqotchilar uni "tug'ilish joyi" yoki "to'planish joyi" bilan bog'laydilar. Beshinchi guruhni diniy-madaniy komponentlar asosida shakllangan toponimlar tashkil qiladi: Masjid, Xonaqo, Imom, Eshon kabi komponentlar bilan tuzilgan nomlar. Bu nomlar islom madaniyatining mintaqa hayotiga chuqur ta'sirini aks ettiradi va ko'pincha diniy yodgorliklar, mazorlar yoki ibodatxonalar atrofida joylashgan joylarga berilgan. Strukturaviy jihatdan Qashqadaryo toponimlarining aksariyati ikki yoki undan ortiq komponentli bo'lib, turkiy va fors-tojik tillarining ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, Shahrisabz, Kitob, Dehqonobod kabi nomlar fors tilining ta'sirini namoyon etadi, chunki "shahar", "obod" komponentlari fors tilidan kirib kelgan. Biroq toponimik tizimning asosi turkiy, xususan, o'zbek tilining leksik fondiga mansub komponentlardir: ko'l, daryo, tag, tepa, qishloq, qo'rg'on va hokazo.

Etimologik tahlil Qashqadaryo toponimlarining ko'pchiligi turkiy-o'zbek, fors-tojik va arab tillarining leksik qatlamlaridan tashkil topganligini

ko'rsatadi. Bu ko'p tillilik mintaqaning murakkab etnogenez tarixini va turli madaniyatlarning o'zaro ta'sirini aks ettiradi. Qashqadaryo viloyati toponimlarining tarixiy qatlamlari turli davrlarni aks ettiradi. Qadimgi toponimlar orasida indo-evropa va qadimgi eron tillari ta'siri kuzatiladi, keyinchalik turkiy qabilalar bosqinidan so'ng turkiy qatlam shaklanadi, islom davrida arab-fors elementlari kuchayadi, XX asrdagi sovet davri esa yangi nomlanish tamoyillarini kiritadi. Zamonaviy davrda ba'zi toponimlar o'zbek tilining milliy koloritini saqlash maqsadida qayta ko'rib chiqildi va asl shakllariga qaytarildi.

Qashqadaryo viloyati toponimlarining leksik-semantik tahlili mintaqaning boy lingvistik merosini va murakkab tarixiy-madaniy rivojlanish jarayonlarini ochib beradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, viloyat geografik nomlari turkiy, fors-tojik va arab tillarining o'zaro ta'siridan shakllangan ko'p qatlamli tizimni tashkil etadi. Asosiy semantik guruhlar – tabiiy geografik xususiyatlar, o'simlik va hayvonot dunyosi, antroponimlar, etnik va ijtimoiy-tarixiy komponentlar, diniy-madaniy elementlar – mintqa toponimiyasining xilma-xilligini namoyon etadi. Strukturaviy jihatdan Qashqadaryo toponimlarining ko'pchiligi ikki yoki ko'p komponentli tuzilmaga ega bo'lib, bu turkiy tillarga xos nominatsiya usullarini aks ettiradi. Shuningdek Qashqadaryo shevasida fe'l so'z turkumining nomlanishi ham sinonimlik xususiyatiga ega.

Masalan:

- 1.Qidirib kelmoq/ bormoq- mehmon bo'lib kelmoq/ bormoq
- 2.Juvonmoq-ovunmoq ko'pincha yig'idan to'xtamoq manosida
- 3.Shimshimoq-sirpanmoq, qorda sirpanish yoki joyidan siljish manosida
- 4.To'mraymoq- xo'mraymoq ,qovog'ini solmoq qattiq xafa bo'lish
- 5.Sepsimoq-tinmoq,to'xtamoq,ko'proq yomg'irga qorga tabiat hodisalariga nisbatan ishlatiladi

6. Harsillamoq- tez tez chuqur nafar olmoq
7. Oshlamoq- ivitmoq, asosan terichilik sohasida ishlatiladi terini turli kimyoviy tozalash vositalarida ivitmoq
8. Ezgimoq/ezgilanmoq- ezmalanmoq, mayda gap bo'lmoq
9. Mo'chchilamoq- o'pmoq, koproq yosh bolalar va chaqaloqlarga nisbatan
10. Uymalanmoq- qovoq solmoq norozilik manosida
11. Porimoq- singmoq ,yuqmoq ,koproq oziq- ovqatga nisbatan yani yegan ichganimizni tanamizga singishi
12. Qarsalamoq- olovda toblamoq
13. Qo'tarmoq- ichmoq, ko'targan holatda ichmoq ko'proq sut va suyuq mahsulotlarga nisbatan
14. Angsarmoq- tushunmoq ,anglamoq

Ma'lumki, boshqa o'zbek shevalari qatori Qashqadaryo viloyatidagi o'zbek shevalarining semantik qatlamlarini o'rganar ekanmiz, umumxalq o'zbek tili va shevalarida uchragani singari ularda turkiy so'zlar bilan bir qatorda, o'zlashma so'zlar ham mavjud ekanligini ko'ramiz. Bundan tashqari, o'zlashgan so'zlarning miqdori o'zbek adabiy tili, uning lahja va shevalarida bir xil emas. Masalan, markaziy va shahar shevalarida rus tili elementlari ko'proq qo'llangan holda, olis hududlarda fors-tojik birliklar nisbatan ko'p o'zlashgan. O'zbek tili leksikasi qatlamining kattagina qismini boshqa tillardan o'zlashgan so'z va terminlar tashkil qiladi. Tilshunoslarning ta'kidlashlaricha, o'tgan asrning oxirlarida o'zbek tili leksikasining salkam qirq foizi o'zlashmalardan iborat bo'lgan. Ularning yigirma olti foizi rus tilidan o'zlashgan so'zlar bo'lsa, qolgani rus bo'lmagan boshqa tillardan o'zlashgan. Boshqa tillar bilan solishtirilganda, o'zbek tilidagi o'zlashmalarning miqdorini

kam, -deb bo'lmaydi. Masalan, rus va boshqa Yevropa tillarida o'zlashmalar miqdori oltmish foizdan kam emas ekan. Boshqa shevalarda bo'lganidek, Qashqadaryo o'zbek shevalarida o'zlashgan fors-tojik so'zlarining ba'zilarida o'z ma'nolarida saqlangan, ularning ayrimlarida esa ma'no doirasi toraygan yoxud kengaygan va boshqa ma'nolar ifodalashga ko'chgan: dastixan-dasturxon, memon-mehmon, meyiz-mayiz, romal-ro'mol, berg-barg, xorma-xurmo, darax-daraxt, gushgo'sht, diqon-dehqon, murud-nok, legen-lagand, mozduz-mo'zado'z, satrash-sartarosh, nibiranabira, navay-nonvoy, sodiger-savdogar va boshqalar. Fors-tojik tilida polsemantik xarakterdagi so'zlarning ayrimlari o'zbek tili ixtiyoriga o'tgach, o'zlari ifodalagan ma'nolarning hammasida ham qo'llanilmaydi, ularning ba'zilar unutiladi va ko'p ma'nolilik xususiyatlari cheklanadi. Bu tabiiy holat, chunki so'zlar bir tildan ikkinchi tilga o'tganda, anglatgan ma'nolardan ba'zilarining boshqa ma'nolaridan ajratib olinadi. Quyida ana shunday xarakterda ega bo'lgan fors-tojik so'zlarning anglatgan ma'nolari to'g'risida ba'zi faktlar keltiramiz.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, Qashqadaryo viloyati o'zbek shevalariga xos fe'llarning semantik xususiyatini o'rganish va o'zlashma so'zlar mintaqa aholisi o'rtasidagi uzoq yillik madaniy, iqtisodiy va tilshunoslik aloqalarining amaliy natijasi sifatida shakllangan. Maqola natijalari shuni ko'rsatadiki, bu leksik birliklar shevalarda nafaqat fonetik va morfologik jihatdan, balki semantik jihatdan ham muayyan o'zgarishlarga uchragan. Ayrim so'zlar o'zining dastlabki ma'nosini saqlab qolgan bo'lsa, boshqalari esa yangi, mahalliy nutq muhitiga mos ma'nolarni anglatadi. Tildagi so'zlarning semantik taraqqiyotini shu tilda so'zlashuvchi xalqlarning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq holda tekshirish kerak. Tarixiy voqea va hodisalar avvalo tilning lug'at sostavida, xususan, so'zlarning leksik ma'nosida o'z ifodasini topgan bo'ladi. O'zbek shevalariga xos o'zlashmalarni keng

monografik tarzda o'rganish bugungi o'zbek dialektologiyasi oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nafasov T. Qashqadaryo o'zbek shevalari lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 2015.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. I–VI jild. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023.
3. Боровков А.К. Узбекско-таджикское двуязычие и вопрос взаимоотношения таджикскоузбекского языков // Учёные записки института Востоковедения АН СССР, Т. IV. – Москва, 1952.
4. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Т.: Фан, 1962. 8. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Т., 1962
5. Karamatdinova S.A. O'zbek toponimiyasining lingvistik asoslari. Toshkent: Fan, 2015. 256 b.
6. Salimov U.S. Markaziy Osiyo tarixi va madaniyati. Toshkent: O'zbekiston, 2018. 412 b.
7. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1984. 653 с.
8. Нафасов Т. Узбекская топонимия. Ташкент: Фан, 1988. 198 с.
9. Суперанская А.В. Что такое топонимика? Москва: Наука, 1985. 182 с.
10. Содиқов М. Қашқадарё тарихи. Тошкент: Шарқ, 2010. 328 б.
11. O'zbek toponimiyasi lug'ati. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001. 504 b.